

محسن مهدی

قله فارابی پژوهی عربی

کاظم جهاد
ترجمه علی علیمحمدی

محسن مهدی، اندیشمند و فیلسوف برجسته عراقی، در سال ۱۹۲۶ م. در شهر کربلا به دنیا آمد. در میانه دهه چهل قرن گذشته در دانشگاه امریکایی بیروت به تحصیل پرداخت و چند دهه به تدریس اندیشه اسلامی در دانشگاه هاروارد ایالات متحده مشغول شد. وی در کنار تحقیقات خود در زمینه آثار و متون فارابی، پژوهش‌هایی به زبان انگلیسی و عربی انجام داد که از جمله آنها فلسفه ابن خلدون فی التاریخ (لندن، ۱۹۵۷)، فلسفه ارسطو عند الفارابی (بیروت، ۱۹۶۱)، کتاب الفارابی فی الادبیات (بیروت، ۱۹۶۹)، و الاستشراف و دراسة الفلسفة الاسلامیة (آکسفورد، ۱۹۹۰) را می‌توان نام برد.

چنانکه اشاره رفت، محسن مهدی توجه و اهتمام خاصی به اندیشه ابونصر فارابی، معلم ثانی، داشت. بسیاری از آثار وی را تحقیق و تصحیح کرده و بر آنها مقدمه نوشته و برخی را به زبان انگلیسی برگردانده و بر برخی نیز به انگلیسی و عربی شرح نوشت. همچنین آثار فارابی را به منظور بررسی تطبیقی تدریس کرد و آنها را با آثار فلسفی عربی و غربی قدیم و جدید مقایسه نمود. شاید کتاب مدینه فاضله فارابی - تولد فلسفه سیاسی اسلامی که حاوی سخنرانی‌های ایرادشده وی در سال ۱۹۹۱ در مؤسسه «العالم العربی» می‌باشد و به فرانسه نیز ترجمه شده و انتشارات «فایار» منتشر کرده است، خلاصه دقیق و فشرده‌ای از روش و شاکله‌ای که محسن مهدی عمق اندیشه فارابی را مورد مطالعه و تحقیق قرار داده بود، بنمایاند.

محسن مهدی از خلال فارابی و با استناد پیوسته به او، به پژوهش درباره اندیشمندان شرقی و غربی دیگر همت گماشت و با بررسی و تحقیق درباره نقاط اشتراک و افتراق آنها با معلم ثانی، در تحقیق در زمینه اندیشه افلاطون، ارسطو، توماس آکویناس و متون نوافلاطونی، مؤلفان فرانسوی دایرةالمعارف‌ها، روشنفکران، آثار ابن رشد، ابن خلدون، ابن سینا، ابوبکر رازی و دیگران تبحر یافت. بدون اینکه از تحقیق و مطالعه اندیشمندان معاصر همانند سیدجمال‌الدین افغانی، محمد اقبال لاهوری و طه حسین غافل باشد.

وی غالباً بر خلاف جریان‌های حاکم عمل می‌کرد و با باورهای ثابت مخالف بود. برخلاف افرادی که معتقد بودند ابن خلدون مخالف فلسفه بود، مورخ تونسوی را «فیلسوف پنهانی» - یعنی فیلسوفی که فلسفه‌اش از لابه‌لای سطور خوانده می‌شود - معرفی کرد. این پژوهشگر بر خلاف آنچه که همه درباره آن سکوت کرده‌اند، معتقد بود که ابن رشد از فارابی الهام گرفته، اگرچه نامی از او به میان نیاورده است. بنابراین لایه‌هایی از تفکر فارابی در اندیشه ابن رشد نفوذ کرده که از طریق اندیشه تطبیقی و مطالعه پیوسته می‌توان آن را کشف کرد.

آنچه ذکر شد، نشان می‌دهد محسن مهدی دلباخته و شیفته اندیشه فارابی بود و عشق معرفت‌شناختی او را به فارابی گره زده بود. این عشق به همراهی طولانی‌مدت و پژوهش درباره آثار و اندیشه وی تبدیل شد. این دلباختگی از وجود فارابی سرچشمه می‌گیرد، نخستین کسی که در قرن دهم میلادی اندیشه افلاطونی - ارسطویی را در تفکر

اسلامی به کار بست؛ و اولین کسی که فلسفه سیاسی را به فرهنگ عربی - اسلامی وارد کرد. فارابی در این اندیشه و فلسفه در برابر چالش‌هایی که ادیان آسمانی یا توحیدی درباره فلسفه و نظریات قضا و حکومت طرح می‌کردند، پاسخ کارآمد منحصر به فردی داشت. وی برای اینکه این انتخاب خود را به اثبات رساند، باید سیادت نوافلاطونی او را مجاب می‌کرد، سیادتی که فکر را به ممارست‌های اشرافی و صوفیانه‌ای هدایت می‌کرد که از اندیشه برهانی و بررسی فلسفی عقلانی به دور بود. بدون رجوع به این سیاق تاریخی و فرهنگی که فارابی نخستین بار بر اساس آن اقدام کرد، ارزیابی بایسته و شایسته اندیشه فارابی - چنانکه محسن مهدی آن را کشف کرده است - دشوار می‌نماید. اگر به سخنرانی‌های این اندیشمند عراقی در ترجمه فرانسوی آن مراجعه کنیم، درمی‌یابیم که پژوهش وی درباره ساختار و سیاقی که اندیشه فارابی در آن رشد یافته بود، به‌ویژه از طریق کار عمده‌اش درباره «مدینه فاضله»، محدود نشده، بلکه تحقیق درباره موضوعات دیگری که فارابی در شکل‌گیری آنها نقش داشت، - چه در درون اندیشه اسلامی و چه در اندیشه یهودی - از طریق ابن میمون، فیلسوف اندلسی، (قرن دوازدهم میلادی) یا توماس آکویناس مسیحی (قرن سیزدهم میلادی) نیز شامل می‌شد.

چنانکه محسن مهدی شرح می‌دهد، کار فلسفی فارابی موجب شد تا تجاهلی که فلاسفه مسلمان در زندگی اجتماعی آشکار می‌کردند، از میان برود؛ گروه‌های دینی و مؤمن و گروه‌های سیاسی را با هم ادغام کند؛ و آنان را در تصمیم‌گیری قاطعانه درباره مسئله نظام سیاسی یا روش حکومت نمونه یاری دهد. همچنانکه بر آن بود که فلسفه سیاسی را به اسلام نزدیک کند و به اندیشه اسلامی سرشتی سیاسی ببخشد. بدین سبب وی به فکر افلاطون و ارسطو روی آورد و با مراجعه به کتاب جمهوریت و بلکه با جدل و مناقشه با کتاب قوانین، افلاطون سیاسی ناشناخته در آن روزگار را در خود غرب بشناساند. فارابی با سازگار ساختن یا نزدیک کردن اندیشه یونانی قدیم و شرایط امت اسلامی، پیشنهاد بنیادی خود را درباره مسئله حکومت مطرح کرد: از نظر او فیلسوف حاکم یا پیامبر فیلسوف برای اداره ملت به منظور اجرای روح عدالت مقتدرتر است. اما با توجه به اینکه به ندرت پیش می‌آید که پیامبر فیلسوف و فیلسوف حاکم در شخص واحدی جمع شود، بنابراین عمل بر اساس قانون‌گذاری روشن و دقیق و جامع مناسب‌ترین و بهترین کار است. بر اساس این روح قانونمدارانه، حاکم برتر عادل به ندای جنگ جز در وقت ضرورت پاسخ نمی‌دهد. همچنین فارابی در اینجا به یک اقدام اساسی نیز دست می‌زند، به گونه‌ای که مفهوم جهاد را به مثابه جنگ مقدس به مفهومی که از جنگ ضروری و عادلانه دارد، می‌افزاید.

محسن مهدی به منظور بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و به پیروی از وی قرائت‌های متعددی از اندیشمندان قدیم و معاصر دیگر ارائه کرده است.

در کنار این تلاش‌های فلسفی محض، باید به دیگر پژوهش‌های محسن مهدی در دو عرصه ادبیات و زبان نیز اشاره‌ای شود. وی درباره برخی از آثار فارابی در حوزه زبان و منطق تحقیق کرده و بر آنها مقدمه نوشته است که از جمله آنها کتاب الحروف^۴ و کتاب الالفاظ المستعملة فی المنطق^۵ است. در اینجا نیز ارتباط زبان را با فلسفه نزد فارابی و همچنین محسن مهدی شاهد هستیم. زیرا زمانی که فن نحو شامل گونه‌های مختلف الفاظ و حروف باشد، شناخت و معرفت نسبت به آن، به «قوای نفس، تشخیص و ذهن» کمک می‌کند. و زمانی که الفاظ همان «گفته‌هایی می‌شود که شروع فن منطق با آن آسان می‌شود»، بنابراین این الفاظ دارای ارتباط مستقیمی با «قوای» - که فن منطق برای آن سودمند است؛ و کمالی است که انسان از طریق آن و با تعیین این قوه کمال را کسب می‌کند»^۶.

مهم‌ترین پژوهش محسن مهدی در زمینه ادبیات، کار روی نسخه ناشناخته الف لیله و لیله است که با تحقیق مفصل و عمیقی از سوی انتشارات معروف بریل هلند^۷، در ضمن مجموعه آثار تخصصی مطالعات عربی و اسلامی منتشر شد. این چاپ شامل نزدیک به چهارصد شب است، اما محقق با توجه به ماهیت سازنده حکایت‌های آن که کشش آن را تا بی‌نهایت امکان‌پذیر ساخته و به اعتبار اینکه عدد «هزار و یک شب» را می‌توان دلالتی مجازی بر کثرت فرض کرد و ضرورتی بر تقید به دلالت لفظ نیست، آن را کتاب کاملی تلقی کرده است. یک ویژگی این نسخه، زبان عربی عامیانه آن است که در آن گویش‌های متعددی گرد آمده است و ویژگی دیگر آن است که از هرگونه نظارت یا بازبینی و تنقیح یا فصیح‌سازی اجباری در امان مانده است. برخلاف چاپ‌های اول و دوم بولات که بسیاری از چاپ‌های هزار و یک شب بر اساس این دو چاپ منتشر شده‌اند، از سوی افراد بسیاری مورد بازنگری و پیرایش قرار گرفته است. این پژوهشگر و اندیشمند برجسته عراقی ۲۶ جمادی الثانی ۱۴۲۸ / ۱۲ جولای ۲۰۰۷ در سن ۸۱ سالگی درگذشت.

پی‌نوشت

۱. بنگرید به:

Musin Mahdi, La Cite vertueuse d' Al - Farabi = La Fondation de la philosophie politique en Islam, trad. de l'anglais par Fr. Zabbal, ed. Albin michel, paris, 2000.

۲. بنگرید به: محسن مهدی، المسالك والتحدرات الترشیدیة - العقلانیة فی الاسلام، المناهج و الاعراف العقلانیة فی الاسلام، به کوشش فرهاد دفتری، انتشارات دارالساقی با همکاری مشترک مؤسسه مطالعات اسماعیلیه، لندن، ۲۰۰۴، ص ۸۳ - ۱۱۲.

۳. بنگرید به:

Musin Mahdi, "Religious Belief and Scientific Belif" in The American Journal of Islamic Social Sciences, vol. 11: pp. 245 - 259. 2, 1994

همین پژوهش با ترجمه ابوبکر باقادر در مجله درسات شرقیه، پاریس، شماره ۲۳ - ۲۴، ۲۰۰۵، ص ۱۶۵ - ۱۸۵.

۴. ابونصر فارابی: کتاب الحروف، تحقیق و مقدمه: محسن مهدی، بیروت: دار المشرق، چاپ دوم، ۱۹۹۹

۵. ابونصر فارابی: کتاب الالفاظ المستعملة فی المنطق، تحقیق و مقدمه: محسن مهدی، بیروت: دار المشرق، چاپ دوم،

۱۹۸۶.

۶. مقدمه محسن مهدی بر کتاب الالفاظ المستعملة فی المنطق.

۷. بنگرید به:

The Thousand and one Nights, from the Earliest Known Sources, Arabic Text Edited with Introduction by Musin Mahdi, ed. Brill, leiden. 1984.